

Teológia és retorika a régi magyar prédikáció irodalomban

A korszakszerkesztő bevezetője:

A régi magyar irodalom elméleti alapjait kutató ezúttal a gyakorlat területéről közöl fontos adatokat. Sziporkázó példatár mutatja be, hogy a leendő prédikátorok elsősorban mégis elődeik írott és hallott gyakorlatából építkeztek. Katolikus és protestáns közegben egyaránt sok tanár tette lehetővé, hogy hallgatói leírják s másolásra tovább is adják prédikációikat. A dolgozat látványos példákat hoz a felekezetek közötti átjárásra is, s több fiatal tudós azóta kibontakozó munkálkodása (Maczák Ibolya, Tasi Réka, Túri Tamás) is igazolja, hogy ez nagyon termékenynek bizonyult. Mindazonáltal megőrződnek a felekezeti sajátosságok is, s a református prédikációk intellektuális jellegével összefügg, hogy náluk nem csupán a prédikációk teológiai alapjait adó összegzések, ideák átvétele vált gyakorlattá, hanem annak gyakorlata is kialakult, hogyan lehetséges súlyos teológiai szövegek részleteit bedolgozni a prédikációkba.

Megjelent: A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.), I–III, szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Sárközy Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, II 743–753.

A régi magyar irodalom szöveganyagának rendkívül jelentős hányada teológiai tartalmat közlő, illetve azt a gyakorlati kegyesség műfajaiban népszerűsítőve kifejtő alkotás. A legutóbbi időig vajmi kevés történt annak érdekében, hogy e művek sajátos irodalmi létformájának megértéséhez támpontokat keressünk és találjunk. Egy efféle megközelítés lehetőségét nehezítette az, hogy a kutatásnak nyilvánvaló nehézségekkel kell szembenéznie az e művek irodalmi létformájának alaprétéget jelentő retorika és a művekben közölt tartalmak teológiai összetevői viszonyának vonatkozásában. Közismert, hogy a teológia álláspontja szerint mindazok a deviációk, amelyek a dogmatikai vagy erkölcsi tantételek népszerű kommunikációvá való formálásának szükséges retorikai eljárásai, veszélyt jelentenek a tételek hibátlan: csorbítatlan és torzítatlan kifejtése szempontjából. Az erősen retorikus beszédhelyzetek alkalmával a hitbéli tételrendszerek kifejtésében általában dogmatikai zavarok lépnek fel, a teológia tartalmi irányítása alatt álló műfajokban a retorikai eszközök mozgósítása az átadni kívánt üzenet és a hatékony átadás feltételeit biztosítani képes megformálás kétféle érdekének konfrontációjához vezet.

A jelenség lényegéről még 17. századi elméleti reflexióval is bírunk. Komáromi Csipkés György felismerte, hogy vallási tárgyakról beszélve „fölte káros és veszedelmes az beszédnek cifrázása, és az halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgető ékes szoknak vadászása”. (Idézi Bartók István: Bartók 1993; a folyóiratbeli közlésnél bővebb kéziratos változatban, 60, 76. j.) A retorika veszélyességére Bethlen Miklós önéletírása példát is tartalmaz. A szentek segítségével hívásának szokása szerinte nemcsak „némely szentírásbéli helyeknek nemértéséből, eltekeréséből, álmokból, ördögi csúfolódásokból” alakult ki, hanem nem utolsósorban „némely tudós püspökök, doktorok és orátoroknak a homiliákban vagy prédikációjukban a megholt szentekhez lett allocutiójokból” (Bethlen 1980, 404–405).

Mivel azok a helyzetek, amelyekben ez a kommunikációs probléma fellépett, valóban tömegesek és vallási-egyházi szempontból összességükben rendkívüli jelentőségűek voltak, nem meglepő, hogy irányításukra kialakult egy széles körben alkalmazott eljárás, amelynek követése elkerülhetővé tette a

konfrontációt. Létezett és retorikai-homiletikai értelemben leírható egy általánosnak mondható alkotási módszer, amely a népszerű vallási irodalmat, mindenekelőtt a prédikációírást többnyire irányította; amelynek alkalmazásában a lelkipásztorkodás gyakorlati ismereteinek elsajátítása során az egyházi értelmiség jártasságot szerzett. A látványos konfrontációk ritka esetei helyett ennek a teológia és retorika közötti együttműködésnek a szövegek hatalmas tömegét befolyásoló békés mindennapjaival foglalkozom a továbbiakban.

Hermányi Dienes József jegyezte fel enyedi diákéveiről, hogy prédikálni főként professzorainak prédikációi nyomán tanult meg, „minthogy nyoltz esztendeig való Déákságomban én nem hallottam Methodus Concionandit is az én Thaeologiae Professoromtól, melly miatt melly vékony készüllettel fogtam Papságomhoz, az én Lelkem tudja s, az Isten!” (Hermányi Dienes 1992, 87–88.) Amikor a városban új prédikátort alkalmaztak, Borosnyai Jánost, „én halván hogy jó dolgot, s, valóságot praedicál s, nem él léhás haszontalan beszéddel [...] igen meg kedvellém, s, tapasztalván azokból való épületesmet, igen kezdém frequentalni halotti praedicatioit is” (Hermányi Dienes 1992, 89). Aztán udvarhelyi diákoskodása idején professzora, Szigeti György végre „Dictált vala 100. Paragrafusból állo Methodus Concionandit” (Hermányi Dienes 1992, 161). „Minden Innepekre ad vala ki egy-egy fényes Predikátziót” is, amelyet az ünnepre szétszéledő diákok számos nemesi udvarháznál elmondtak. Némelyik olyan sikeres volt, hogy az udvarokban le is írátták maguknak; az egyiket egy esztendő leforgása alatt négyszer mondták el az enyedi templomban (Hermányi Dienes 1992, 161). Nemcsak tanárok, hanem lelkészek is kiadták olykor sikerült beszédeiket „némelly értelmes Deákocskáknak”. (Hermányi Dienes 1992, 357. (Hermányi Dienes édesapjának is így volt lehetősége arra, hogy nevezetes prédikációkat másoljon le magának [uo., 127].) Az elmondottakból két dolog világosan kiténik: egyrészt az, hogy a prédikálást elsősorban nem teoretikus művekből, homiletikákból tanulták a leendő lelkészek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből; másrészt az is, hogy ennek ellenére kevés önállóságra volt szükség e feladatuk teljesítéséhez, tanáraik gyakran kész prédikációk megírásával nyújtottak segítséget nekik. Emiatt az önálló prédikációkészítésben igen gyakorlatlanok, járatlanok maradtak. Hermányi Dienes is úgy érezte később, egy kényszerű iskolai távollétében, amikor már lelkipásztornak hívták, hogy „en pedig annyi szolgálatot be-tölteni nem tudtam volna; mert még eddig magamtól két Predikátziónál többet nem irtam vala; [...] a’ predikálásban magamat nem gyakorlottam vala.” (Hermányi Dienes 1992, 170.)

Számos korabeli adat nyomán bizonyosnak kell mondanunk, hogy ezt a prédikációkészítési módszertant, amelyhez iskolai tanulmányaik során szoktak hozzá a leendő lelkészek, későbbi működésük során is változatlanul alkalmazták. Hermányi sokatmondó megállapítása az, hogy „a’ falusi Papok közzül magától Predikátziót egy sem ir vala”, hanem tehetséges prédikátor hírében álló lelkésztársaik prédikációit kérték el lemásolásra, mint Marosvásárhelyi Tőke István udvarhelyi professzorét, de Hermányi Dienes édesapját is (Hermányi Dienes 1992, 128, 136–137). Ez néha súlyos értelmetlenségekre vezetett azoknál, akik „nem tudván jól leirni a’ más praedicatioját, ‘s a’ rosszúl irtat rosszúl megtanulván” prédikáltak (Hermányi Dienes 1992, 201). Egy diák, aki Komáromi Csipkés György gyűjteménye alapján beszélt, meg sem tanulta a prédikációt (Hermányi Dienes 1992, 229). Az is igen árulkodó, hogy Hermányi feljegyzésre méltónak ítélte, hogy édesapja – nyilván eltérően lelkésztársaiktól – „Pestisnek idein százakat temetett; de egy predikátziót kétszer el-nem mondott” (Hermányi Dienes 1992, 153).

A különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek – akadémikák és domidoctus prédikátorok – között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek az alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt ugyanolyan módon, mint szerényebben felkészült kollégáik hazai

pályatársaik szónoklatait. Tudunk prédikátorról, aki „az Ángliai nyelvet meg tanulván, csak nem egészen az Ánglus Concionátorokhoz támoszkodott vala, 's igen könnyen paposkodik vala; nóha; nóha bizony panasz nélkül, becsületére” (Hermányi Dienes 1992, 372). Hermányi Dienes József dolgozószobájában Tőke István professzor fedezte fel, hogy Baconi Incze Máté kolozsvári professzorként Szatmárnémeti Sámuel felett elmondott, 1718-ban nyomtatásban is megjelent orációja ifj. Friedrich Spanheim (1632–1701) heidelbergi, majd leideni teológiai professzor orációjából készített kompiláció (Hermányi Dienes 1992, 387–388).

Mások prédikációinak ily módon történő felhasználását – Szent Ágoston óta (De doct. Christ. IV,29,62 – 30,63) – az egyházi szónoklat elméleti irodalma sem helytelenítette, sőt gyakran ajánlotta is. Az első német nyelvű homiletika, Erasmus Sarcer (1501–1559) Pastorale című műve 1559-ben jelent meg Eislebenben. Egyházszervezési és dogmatikai mű is, a retorikai ismeretek közül pedig csak az invenció és az amplifikáció tanai vannak részletesen kidolgozva benne. Követésre méltónak Agricola, Reuchlin, Melanchthon, Hepinus, Ertopeus műveit mondja; hangsúlyozza, hogy a prédikálást nem praeceptumokból, inkább a gyakorlatból lehet megtanulni. (Dyck 1983. Fontosnak tartja azonban azt is, hogy ha a más anyagával dolgozik is a szónok, őszintén azonosuljon vele, az elmondás idejére érezze azt sajátjának: írja le tervezett beszédét [ezzel gyakorolja is magát a prédikációkészítésben]; ha hallgatóságát meg akarja indítani, először maga legyen megindult. – Az utóbbi közhely történetéhez lásd Stenzel 1974.) Kilencven évvel később, az első magyar nyelvű homiletikában Medgyesi Pál főként azért helyesli mások prédikációinak követését prédikációírás közben, mert azokban együtt található a tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiailag hibátlan magyarázata, amelyeket egy kezdő igen nehezen szedhetne maga össze, s amelyek összeállítására egy tapasztalt lelkésznek sincs mindig ideje (Medgyesi 1650).

Teljesen természetesnek kell tehát tartanunk, hogy a publikált prédikációgyűjteményeket más prédikátorok kiaknázták saját szónoklataik elkészítésekor. Jean-Pierre Camus (1584–1652) püspök, Szalézi Szent Ferenc jóbarátja állítólag végighallgatta egyszer saját prédikációját egy vándorpredikátortól (Bayley 1980, 15). A nyomtatásban napvilágot látott prédikációk előszavai is több esetben utalnak arra: a művet más szónokok felhasználhatják saját munkájuk megkönnyítésére. Az Exequiae principales című gyűjtemény előszavában olvasható: „Nem nagy ugyan ez munka magaban, de nagy hasznos, és idvösseges dolgok vadnak benne be foglaltatva, a' mint akar ki-is eszeben veheti, az ki figyelmetes elmevel meg olvassa: ugy-annyira hogy az Tanitoknak, egy kis Promptuarium lehet, a' melyből akar mely időben-is kész halotti Praedicationot vehetnek” (Régi Magyar Könyvtár I, 539 = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1306). Pathai András is lelkésztársai figyelmébe és követésére ajánlotta prédikációját: „A' kinél Istennek bővebb talentuma vagyon, az rendesebbet irhat, a' ki viszont magamhoz hasonló együgyűséggel vagyon, az élhet véle hasonló alkalmatossággal ha akarja.” (Régi Magyar Könyvtár I, 1061.) A leggyakorlottabb prédikátorok beszédek sajtó alá rendezése közben folyamatosan szem előtt tartották képzetlenebb lelkésztársaik szükségleteit, s egyenként megjelölték a beszédek olyan pontjait, ahol a dogmatikai-morális tartalom sérelme nélkül alkalmazó-aktualizáló bővítések, kitérések helyezhetők el. (Lásd például Szatmárnémeti Mihály prédikációskönyvének gyakori „Fiat applicatio” utasítását: Régi Magyar Könyvtár I, 1301. 144, 174, 182, 191, 198, 216. stb.)

Alkalmassint az is előfordulhatott, hogy egy másik felekezet népszerű prédikátorának művét használta forrásul az egyházi szónok. A katolikus és a protestáns prédikációirodalom között a határok nem teljesen átjárhatatlanok, csak a források hallgatnak szilárdan a titkolt határsértésekről. Hermányi Dienes József mindenestre megtudta Nádudvari Sámuelről, hogy nóha „természet szerint is igen kedves, lagy, engedelmes beszéde vala mint a vaj” (Hermányi Dienes 1992, 91–92), s „nagyobb

kedvetis találja mezes beszéde, adcommodatioja, és rövid 's fül tsiklándoztato Praedikátziója" (Hermányi Dienes 1992, 93), „de a Pázmány, és Caldi praedikatiojival él vala titkon, s, azokat az Erdélyi Reformatusok még akkor kevesen esmerik vala: annyira öregbedett valais kedvessége Enyeden, s a' szomszedságban, hogy a' Nemesség halottya felett orálgat vala, az Enyedi Templomban is praedikálgatván, arra fakada a' Tanáts, hogy kivánná egy praedicatioját ki nyomtattatni, de ő nem adá ki, mivel tsak nem szorol szora, a Pázmányé vala a' praedicatio. Nékem Kemény János jelenté meg a dolgot, honnan böltselkednek az ő Ephorussa, s, mutatais egy lakat alatt levő ládátakat, mellyben állanak vala a Pázmány Péter, és Kaldi György Concionator könyveik.” (Hermányi Dienes 1992, 92.)

Annak a munkának azonban, amelynek szoros szövegszerű követése kész prédikációhoz vezethette el a prédikátort, nem kellett szükségképpen magának is prédikációnak lennie. Ha annak szánták is, írásos változatban többnyire nem a műfaj irodalmi normáinak megfelelő állapotban rögzítették. A követésre megfelelőnek kínálkozó alap gyakran csak a prédikáció nyersanyagának, szerkezeti vázlatának írásba tett változata volt, amit a kor terminológiája ideának nevezett. Udvarhelyi hallgatóinak Szigeti György „A' Rissenius szerint is dictal vala holmi Ideákat, a' mellyekben citálja vala a' Theologusokat, a' mellyekből ki-kellene dolgoznunk; de a' mi kezünkben ott egy sem volt azok között a' Könyvek közül, és egyet sem is dolgoztunk ki.” (Hermányi Dienes 1992, 161.) Hermányi Dienes Józsefre édesapjától is „sok idealis predikatziok” maradtak (Hermányi Dienes 1992, 49). Miskolci Puah Pál nyomtatott prédikációinak kis kötetét is azzal zárta, hogy csak idealiter írta össze beszédeit; ha valaki nagyobbra terjeszti őket, szabados véle (Régi Magyar Könyvtár I, 631). A prédikációk igen gyakran „in idea” (Régi Magyar Könyvtár I, 438 = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1048) lehettek meg elhangzásuk idején. Milotai Nyilas István 1622-ben prédikációt mondott Károlyi Zsuzsanna temetésén, majd 1623-ban meghalt. Amikor az elhangzott prédikációkat 1624-ben megjelentették, az övét „irasi között csonkan talaltuk meg: El végezeset, azt hiszem, valami munkaitul valo üresseb időre halasztvan azonban Isten el szolitotta”. A szónoklatot a kötet szerkesztője, Böjti Veres Gáspár fejezte be: „ki tellyesítettük az mi hija volt, az mennyere lehetet, és rea emlekeztünk mayd azon igekkel avagy csak ertelemmel.” (Régi Magyar Könyvtár I, 539 In: Régi Magyarországi Nyomtatványok 1306. 4. préd., Ad Lectorem.) Hasonló eset történt 1673-ban Bocskay István egyik temetési prédikátorával, Görgei Pállal. Lelkészársától, Técsi Jánostól tudjuk, hogy „A' maga ideában le-tött Conceptussát le-írni nem érkezte, hanem halála előtt in Idea subtili, adta nékem kezemben hogy írnam-le, és a' mint lehetne, késziteném-el Prédikatio formára, mellyet szegénynek kérése s' emlekezete terjesztésére, hogy a' töb Prédikatiok között ez-is el-ne maradna, a' mint tölem lehetet el-készitettem.” (Régi Magyar Könyvtár I, 1164. 1. préd.)

De prédikációban követhető forrásul bármely más egyházi műfajban írott mű is alkalmas lehetett. Mind Martonfalvi Tóth György, mind Szilágyi Tönkő Márton Ars concionandija két fő részből áll. (Martonfalvi Tóth 1666; Szilágyi Tönkő 1684. – Szakirodalom: Bartók 1983.) Az első a prédikációk elkészítésének és elmondásának általános előírásait tartalmazza. A figyelemre alig méltatott második rész, az Ars concionandi specialis tárgya viszont az, „quomodo scripta theologica in conciones sint convertenda”. Részletes előírások négy teológiai műfaj, a scripta didactica, polemica, catechetica és casuistica anyagának prédikációkban való felhasználásáról olvashatók, de megtudjuk, hogy e módszerek „alia scripta theologica” esetében is használhatóak. A scripta didactica, vagyis a loci communes valamennyi kijelentése lehet például doctrina a prédikáció szerkezetében, az állítást alátámasztó bibliai helyek alapján lehet megszerkeszteni a probatiót, az állításból következő további tételek adhatják az usust. A scripta polemica az ellenfél nézeteit cáfoló részeiből a prédikációban is confutatio, a saját tanításunk kifejtéséből doctrina és confirmatio lehet. A Catechesis Palatina legjobban „cum explicatione Ursini” használható, ebből bármely „summa marginalis, vel pars ejus”

kiemelhető a prédikáció doctrinájáról. Szilágyi Márton mindenütt példákkal bővítve mutatja be a javaslatokat.

Amikor amiatti panaszokkal találkozunk forrásainkban, hogy a lelkészek „könyvből” prédikálnak, a „könyv”-ön tehát általában a vallási irodalmat kell értenünk, nem csupán mások prédikációit vagy prédikációsköteteit. Így kell tehát helyesen értelmezni Hermányi Dienes Józsefnek a nagyenyedi egyházmegye jegyzőkönyvéből készített kivonatát, amely szerint az 1638. évi vizitáción „sok Papok vádoltattanak hogj tsak könyvből prédikállanak” (Hermányi Dienes 1992, 33). Ugyanez történt 1672-ben a bükkösi egyházban, ahol „a Predikátor Predikatziós kőz napokon tsak unde olvassa a Caputokat”. (Hermányi Dienes 1992, 43. Ugyanebben a faluban Hermányi Dienes idejében „az óláh Pap rarissimo tunc Exempló kérczile nélkül praedikál vala” [uo., 304], vagyis a görög katolikus papság is általában könyvből tartotta a prédikációt.) Igazi problémának azonban az számított, ha a lelkésznek még könyve sem volt, amelyet kiaknázhatót volna prédikálásában. 1644-ben arra intettek egy papot, hogy „a Praeconiumot pedig meg vegje sub poena flr 12”. (Hermányi Dienes 1992, 36. A Praeconium nem „magasztaló énekeket tartalmazó könyv”, mint itt a magyarázó jegyzet mondja, hanem Geleji Katona István prédikációgyűjteménye.)

A „könyvből” való prédikálás olyan meghatározó retorikai tényező a régi irodalomban, hogy 17. századi református prédikációirodalmunk – általam egybeűtt tárgyalt – racionális, intellektuális jellegének (Kecskeméti 1994) egyik magyarázataként is számba vehetjük. Hermányi Dienes József jegyezte fel édesapjáról, hogy az volt a szokása: az általa olvasott könyvek anyagából szerkesztette meg prédikációit. Ez retorikai következményekkel is járt: „A’ mit egész héten olvas vala serio (mert idő töltő elmés könyveket is olvas vala mulatságból) azt űti vala elmélkedve Vasár-napra predikátziokba; ’s minthogy mind azokat olvassa vala, a’ mellyekből maga épül vala elsőben; azért vala, hogy a’ nép együgyűségéhez nem ereszkedik vala-le a’ Tanítása; ’s azért a’ nép azt nem mindenkor veheti vala fel.” Viszont „Ha értelmes Emberek hallgatják vala, nem lehet vala hogy ne betsülnék ’s ne tsudálnak: [...] Mitsoda mély elme lett légyen nála, bizonyági annak a’ sok predikátziói, mellyek dolgokkal éppen dugva vagynak” (Hermányi Dienes 1992, 153).

A „könyvből” való prédikálás retorikai összetevőit vizsgálva szembeűnő, hogy mások műveinek követése és felhasználása itt nem az imitatio, hanem a variatio eljárása szerint történik. Imitation – Piscator retorikájának értelmében – azt a módszert kell érteni, amikor „tropum vel figuram a bonis authoribus usurpatam, nostrae orationi accommodamus; etiam in diversa sententia”. Ugyancsak Piscator szerint viszont a variatio során „sententiam unam undemque deducimus per varia ornamenta rhetorica; sensu eodem manente, vel non multum variato” (Piscator 1649). A homiletikai szabályok ehhez nagyon hasonló módszert írtak elő: a felhasznált egyházi művek tanításait nem kell megváltoztatni, eltérő érvrendszerekbe állítani, hanem legtanácsosabb – és a teológiai igazság például gyakorlatlanság miatti véletlen csorbulása ellen is a legbiztosabb – pontosan követni, tételről tételre; a szövegezés variálásán itt nyilván nem az ornamenta rhetorica használatát értve elsősorban, hanem a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást. (Vö.: A hallgatóság különböző lévén „tum secundum affectum, tum secundum intellectum, necessarium est diuersimode eandem materiam ad diuersos variari.” Guillelmus de Alvernia De arte intelligendijéből idézi Tarnai 1984, 160, 45. j.)

Amikor a 12. században megjelentek az első olyan ars dictaminisek, amelyek szó szerinti követésre szánt kész szövegmintákat tartalmaztak, gyökeres változás regisztrálható a retorika egyetemes történetében. A jelenségnek ugyanis az ókori retorikaelméletben semmiféle előzménye sincs. Az ókori retorikusok az invenció önállóan alkalmazható eljárásaira tanítottak, a pusztá másolást

megvetették; jellemző, hogy az Ad Herennium-retorika invenció értelemben az *excogitatio* szót használja (1,1,3). Még a legsematizáltabb ókori retorikák, Aphthoniosz és Hermogenész Progümnaszmatái is csupán az invenció toposzainak leegyszerűsítését végezték el, az invenció és a diszpozíció módszerei helyett szigorúan rögzített szabályokat adtak elő, amelyeket csak lépésről lépésre, de önállóan követni kellett (Murphy 1974, 41–42). Az első radikális szakítást ezzel az invenciórendszerrel Szent Ágoston gondolata jelentette, aki leszögezte, hogy az isteni üzenet fontossága miatt annak közvetítésekor a szó szerinti másolás, készen kapott szövegek változtatás nélküli felhasználása megengedett, sőt bizonyos esetekben, mindenekelőtt a Biblia szövegével kapcsolatban, kívánatos.

Az imitáció fogalmát és gyakorlatát természetesen jól ismerték az ókori retorikusok is, de ez a quintilianusi terminológia szerint voltaképpen eljövendő önálló invenciók előkészítését, a fogalmazási készség begyakorlását, a szó- és fráziskészlet bővítését szolgálta. Pedagógiai céllal végzett művelet volt tehát, nem érett szellemi tevékenység.

Az önálló munka létrehozása közben végzett szövegű másolásnak, *transcription*nak tehát az ókori eredetű hagyományban még neve sincs. A Meroving- és Karoling-kori értelmiség a követés alapjául szolgáló szövegekre a *formulae* nevet alkalmazta, e szövegek felhasználása azonban elméleti irodalom nélkül működött. A 11–12. században azonban fokozatosan létrejött egy új típusú elméleti irodalom, állandósult egy új terminológia, amely az írott szövegek egészét, beleértve a metrikus, ritmikus szövegeket is, *dictamen*nek, a prózaszöveget, mindenekelőtt a levelekét, *dictamen prosaicum*nak, az utóbbi elméletét *ars dictaminis*nek, a szó szerinti másolásra szánt mintagyűjteményeket pedig *dictaminum*nak nevezte (Murphy 1974, 212–219). Mivel ebben a rendszerben az efféle mintagyűjtemények felhasználásának, kiírásának még mindig nem volt neve, a téma modern kutatója, James J. Murphy a terminológia egyértelműsége végett a *reproductio* nevet ajánlja a másolás e folyamatára. Valahol itt kell keresnünk a *variatio* prédikációkban megfigyelhető eljárásának eredetét.

Nyilvánvaló, hogy a levélírás és a prédikáció elmélete egymással bizonyos kölcsönhatásban állott. Már a levélírás első retorikai elmélete, C. Iulius Victor 4. századi *Ars rhetoricájának* függeléke az oratóiával szembeállított közvetlenebb, bizalmasabb beszéd, a *sermo* írásos változatának tekintette az epistolát (Murphy 1974, 195–196). Számos példát ismerünk a középkorból is, amikor az *ars dictandi* területére az *ars praedicandi* bizonyos előírásai hatolnak be (Murphy 1974, 236–238), s nyilvánvaló, hogy az *ars praedicandi* is tudomást szerezhetett a *reproductio* terjedő módszeréről az *ars dictandi*ban. A feltételezést még valószínűbbé teszi, hogy annak a másik retorikai eljárásnak, amely ezen alkotásmód keretében szolgálhat, a *compilatio* történetében ugyancsak a 12. század táján következett be fordulópont.

A *compilo* szó ókori jelentése 'erőszakosan megfoszt, kirabol' volt (Livius 43,7,10: „*templa omnibus ornamentis spoliata compilataque*”). Átvitt értelemben használta Horatius (Sat. 1,1,121) és Martialis (Epigr. XI,94,4). A *compilatio* szó csak Cicerónál fordult elő (Ep. ad fam. 11,8,1), a *compilator* pedig nem használta ókori szerző. A késő-antik korban, Macrobius, Szent Jeromos, Rufinus írásaiban kimutathatóan rögzült a szóhoz a 'más írásának jogtalan kölcsönzése és megváltoztatása' jelentés. A szó pejoratív konnotációja sokáig megmaradt, még a 13. században is lehet rá példákat találni. Általában azonban a 12. századra már semleges értelművé vált, mint a *colligo*, *excerpo*, sőt talán pozitív az értelme, olyan, már korábban is pozitív jelentést hordozó szavakhoz csatlakozik, mint az *emendo*, *corrigo*. Negatív jelentésű használata helyébe más szavak léptek (például a *depilo*) (Hathaway 1989), pozitív használata viszont egyre többször tekintélyes közléshelyzetekkel is

kapcsolatba került: egy-egy bibliai könyvet is kompilációként neveztek meg (Minnis 1979, 413–421). Szent Bonaventura osztályozási rendszere szerint könyvet írni négyféle módon lehet: „Aliquis enim scribit aliena, nihil addendo vei mutando; et iste mere dicitur scriptor. Aliquis scribit aliena, addendo, sed non de suo; et iste compilerator dicitur. Aliquis scribit et aliena et sua, sed aliena tamquam principalia, et sua tamquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur commentator, non auctor. Aliquis scribit et sua et aliena, sed sua tamquam principalia, aliena tamquam annexa ad confirmationem; et talis debet dici auctor.” (Idézi Minnis 1979, 415–416.) Ám a szakirodalom véleménye szerint a compilerator definíciója itt inkább pre-, mint deskriptív, nem felel meg a tényleges gyakorlatnak, amely inkább arra vall, hogy a compilerator a magából is hozzátesz munkájához. (E gyakorlatnak inkább Szent Izidor meghatározása felel meg: „compilerator, qui aliena dicta suis praemiscet”.) Fontos eredeti adaléknak tartják már magát az ordinatiót is (Minnis 1979, 416–421): a 12. századi, legkorábbi könyvcímek, amelyek a compilatio szót tartalmazzák, kánonjogi gyűjteményeket jelölnek, s a jogászok számára az ordinare a különböző törvények és törvényértelmezések ellentmondásainak feloldását, magyarázatát is jelenti (Minnis 1979, 385–398). Az egyházi segédkönyvet, prédikációs segédeszközt létrehozó compileratorok ugyan nem érzik feladatuknak az állásfoglalást, szüntelenül hangoztatják az auktorétól különböző felelősségüket a leírtakért, bevezetik az assertio és a repetitio megkülönböztetését (Minnis 1979, 408–413); annál nagyobbak tekintik viszont a mű utilitasát, minél könnyebb ordinatiójában a kívánt szövegekre lelteni. (Minnis 1979, 398–408; vö. Parkes 1976. – Az [adaptációval, akkomodációval azonosnak tekintett] kompilációról lásd Tarnai 1984, 275–280; Tarnai 1990. 444. A későközépkori magyarországi prédikációirodalomnak a kompiláció keretében való első rendszeres leírási kísérlete: Bárczi 1993. Tarnai megjegyzi, hogy akkori fogalmak szerint épp az akkomodált irományok a tulajdonképpeni eredeti művek [Tarnai 1984, 280].)

A variatio a 17. század retorikai rendszereiben elsősorban mint iskolai gyakorlati mód ismeretes. (Így említette Tarnai 1990 451 is.) Alsted Encyclopaediájának retorikai könyve, természetesen ramusi szellemben, a retorikának két területét határozza meg, az elokúciót és a pronuciációt. Mindkettőnek azonban két szintje van: míg a rhetorica docens a két terület praeceptumait határozza meg, addig a rhetorica utens ezek gyakorlását jelenti. A pronuciációnak a rhetorica utens szintjén az exercitatio vocis et gestus felel meg, az elokúciónak az analysis és a genesis. Az utóbbinak három módja van, ezek egyben a retorikai ismeretek elsajátításának egymást követő iskolai módszerei. Az első az imitatio, „qua artificium rhetoricum ab alio expressum exprimere et ipsi studemus” (általában megfelelnek e meghatározásnak a 17. századi lengyelországi kéziratokból és nyomtatott retorikai könyvekből Eugenija Ulcinaite által összegyűjtött imitáció-definíciók: „Imitatio est expressio rationis, quam is, quem imitamur, in opere suo perficiendo tenuit”; „Imitatio est artificiosa animi explicatio, ut ea quae in aliquo auctore extant vel superemus, vel attingamus, vel saltem aemulemur”; „Imitatio, quae est observatio rerum illustrium, inventionis, structurae et artificii in laudatis et bonis oratorum libris, nos impellit diligenti ratione, ut eorum similes in dicendo esse valeamus” [Ulcinaite 1984, 145]); lehet partialis (egy-két szóra kiterjedő) és totalis (hosszabb szövegegységekre vonatkozó). A második mód a variatio: „alicujus sententiae deductio per lumina troporum et figurarum”; Alsted a „Virtus est colenda” példamondatot hozza, és két folioméretű lapon mutatja be ennek variációs lehetőségeit. A két módszer iskolai oktatásban való sorrendjét nyilván az határozhatta meg, hogy az előbbi egy-egy elokúciós eljárás felismertetésére, megtanítására használja példaanyagként az olvasott szövegeket, míg a második a már elsajátított eszköztár változatos, önálló használatát kívánja meg. A harmadik lépés, a dilatatio már egész szónoki beszédek megírását jelenti: „scriptio orationis juxta praecepta rhetorica” (Alsted 1630; Alsted 1989–1990, 398).

Az iskolai gyakorlatokon kívül azonban, amint látható, a prédikálás kérdéseit tárgyaló módszertani segédkönyvek a variatio eljárását lényegében a szentbeszéd elkészítésének retorikai

alaphelyzeteként tekintették és munkálták ki, így e vonatkozásban az a kompiláció tevékenységét leíró terminusként is felfogható. Mindezzel Tarnai Andor gyanúja igazolódik, aki utalt rá, hogy egy önállótlanossággal, az eredetiség hiányával jellemezhető munka nemcsak „a tehetetlenkedő iskolai gyakorlat terméke”, hanem „az értelmiségi elit produktuma” is lehet (Tarnai 1990, 466). Míg az imitáció révén főként a világi szónok merített ötleteket, a prédikátor a homiletikai tanítás mindennapos kifejtése közben a variációban vált gyakorlottá.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a variáció jól begyakorolt, széles körben naponta alkalmazott eljárásai, amelyek a különböző irodalmi létformájú teológiai szövegek közötti átjárás lehetőségét biztosították, az egész irodalmi gondolkodás történetében meghatározó jelentőséggel bírnak. Alapos kutatással elvégzendő számbavételük nélkül nem lehet érvényes kijelentéseket tenni intertextualitás, adaptáció, hatástörténet, olvasat, történő megértés, horizontok találkozása és más, a modern irodalomelmélet számára alapvető fontosságú irodalmi jelenségek szülőhelyéről és korai történetéről.

Hivatkozások

Alsted, Johann Heinrich: *Encyclopaedia*, Herborn, 1630; Hasonmás kiadása: bev. Wilhelm Schmidt, a bibliográfiát összeáll. Jörg Jungmayr, 1–4. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1989–1990.

Bárczi Ildikó: *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban*, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993.

Bartók István: *Két XVII. századi magyar egyházi retorika* (Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesiana*, Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis*). ItK, 1983. 447–462.

Bartók István: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”. Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez. ItK, 1993. 451–469.

Bayley, Peter: *French Pulpit Oratory 1598–1650. A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts*. Cambridge, 1980.

Bethlen Miklós *Élete leírása magától* (1708–1710) In: Kemény János és B. M. Művei. Kiad., jegyz. V. Windisch Éva. Bp., 1980. (Magyar Remekírók).

Dyck, Joachim: *The First German Treatise on Homiletics. Erasmus Sarcer's Pastoral and Classical Rhetoric*. In: *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*. Ed. James J[erome] Murphy. Berkeley–Los Angeles–London, 1983. 221–237.

Fináczy Ernő: *A renaissancekori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Bp., 1919; hasonmás kiadása: Bp., 1986. [Tudománytár].

Hathaway, Neil: *Compilatio: from Plagiarism to Compiling*. *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, 20(1989), 19–44.

Hermányi Dienes József *Szépprózai munkái*. Kiad., bev., jegyz. S. Sárdi Margit. Bp., 1992. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9).

Jankovics József: Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire. In: Bethlen Miklós Levelei. Kiad., bev., jegyz. Jankovics József, Bp., 1987. [Régi Magyar Prózai Emlékek, 6], I.

Kecskeméti Gábor: Genus dicendi – genus docendi. Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban. Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin, 7. Hrsg. Paul Kárpáti, László Tarnói. Berlin–Bp., 1994, 50–76.

Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiana. Debrecen, 1666. (Régi Magyar Könyvtár II, 1079).

Medgyesi Pál: Doce nos orare, quin et praedicare. Bartfa, 1650. (Régi Magyar Könyvtár I, 832).

Minnis, Alastair J.: Late-Medieval Discussions of compilatio and the Role of the compiler. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 101(1979). 385–421.

Murphy, James Jerome: Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley–Los Angeles–London, 1974.

Parkes, M. B.: The Influence of the Concept of ordinatio and compilatio on the Development of the Book, In: Medieval Learning and Literature. Essays Presented to Richard William Hunt. Ed. J. J. G. Alexander, M. T. Gibson. Oxford, 1976. 115–141.

Piscator, Ludovicus Philippus: Rudimenta rhetoricae. Nagyvárad, 1649.3 (Régi Magyar Könyvtár II, 719).

Római szerzők 17. századi magyar fordításai. Szerk. Kecskeméti Gábor, kiad., jegyz. Bartók István, Borzsák István, Erdélyi Lujza, Kecskeméti Gábor, előszó Havas László, utószó Kecskeméti Gábor. Bp., 1993. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10).

Stenzel, Jürgen: „Si vis me flere...” – „Musa iocosa mea”. Zwei poetologische Argumente in der deutschen Diskussion des 17. und 18. Jahrhunderts. Deutsche Vierteljahrsschrift, 48(1974), 650–671.

Szilágyi Tönkő Márton: Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi. Debrecen, 1684. (Régi Magyar Könyvtár II, 1536).

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984 (Irodalomtudomány és Kritika).

Tarnai Andor, A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon. ItK, 1990.

Ulcinaite, Eugenija: Teória retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984.

Fejezetek

Narratíva (Balázs Mihály)

8.1.

Kecskeméti Gábor

A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói

1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét

8.2.

Pirnát Antal

Bornemisza Péter

8.3.

Balázs Mihály

Prédikáció és értekezés között

Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek

8.4.

Oláh Szabolcs

A hitvita retorikája

1577: Megjelenik Telegdi Miklós Postilláinak első része és Bornemisza Péter Négy könyvetskéje

8.5.

Kecskeméti Gábor

Teológia és retorika a régi magyar prédikáció irodalomban

8.6.

Utasi Csilla

Szórakoztatás és/vagy didakszis

Heltai Gáspár fabuláskönyvéről (Kolozsvár, 1566)

8.7.

Latzkovits Miklós

A 16. századi magyar dráma

8.8.

Balázs Mihály

Megjegyzések a Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról értelmezéséhez

8.9.

Balázs Mihály

Eszmei és műfaji frissesség a 16. századi párbeszédű művekben

1568: A tordai országgyűlés határozata

8.10.

Balázs Mihály

Radikális dogmakritika és fikciós lelemény Jacobus Palaeologus műveiben

1572: Palaeologus Erdélybe érkezik

Copyright © Kecskeméti Gábor, 2022.

Mentve: 2023.10.13.

<https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0605KECSTEOL>